

Birinci Balkan Harbi ve Selanik'in Kaybı

First Balkan War and Loss of Salonika

Doç. Dr. Nuri Yavuz*

Özet

Türk tarihi ve kültüründe önemli yeri olan Selanik, 1430 yılında Osmanlı Padişahı II. Murat tarafından fethedilmiştir. Fetihden sonra şehre Türkler iskan edilmeye başlanmış, 1492'de sonra ise İspanya, Portekiz, Almanya ve diğer bazı ülkelerden gelen Yahudilerle nüfus yapısı önemli ölçüde değişmiştir. Tanzimat Fermanının ilanı ile Selanik ticaret ve kültür alanında büyük bir gelişme göstermiştir. Ancak, Batı'dan gelen fikir akımlarına ve Balkanlarda yaşayan kavimlerin tahrik ve propagandalarına karşı da açık olan Selanik şehri, Balkan Harbinden sonrası 8 Kasım 1912'de, Yunanlılara teslim edilmiştir. Selanik, Türk İslam kültür ve medeniyetine ait birçok eserin yanında Mustafa Kemal'in doğduğu evin, orada bir müze olarak bulunması, bu şehrin Türk tarihindeki yerini ve önemini günümüzde de hatırlatmakta ve yaşatmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Selanik, Yunanistan, Balkan Savaşları, Türk ordusu, Mustafa Kemal

Abstract

Salonika, having important location of Turkish history and culture was conquered by Ottoman ruler II. Murat. After the conquest, Turks were begun with housing in there. After 1492, together with Jewry coming from Spain, Portugal, Germany, and certain other countries, population of Salonika substantially changed. Along with Tanzimat Fermanı, Greece substantially developed in trade and culture. However, in consequence of thinking coming from West and provocation and propaganda coming from tribe in Balkans, Greece was given up Hellenes after Balkans war in 8 november 1912. Greece has not only Works belong to Turkish&Islamic culture and civilization but also birth house of Mustafa Kemal as a museum there. This remembered and kepted alive Salonika's place and importance in the Turkish history for us.

Key Words: Salonika, Greece, Balkan Wars, The Turkish Army, Mustafa Kemal

Türk tarihinde, kültüründe ve medeniyetinde önemli bir yeri olan Selanik, 2001 nüfus sayımına göre 1 milyona yakın (976.575) nüfusa sahip

* Araştırma Görevlisi, Gazi Üniversitesi, İİBF, Uluslararası İlişkiler Bölümü. bilalkarabulut@yahoo.co.uk.

Gazi

Akademik
Bakış

139

Cilt 1, Sayı 2
Yaz 2008

olup¹, kendi ismini taşıyan körfez kenarında, Vardar Nehri ağzının 16 km doğusunda yer alır. Son derece önemli olan coğrafi mevkii, dağlık Balkan Yarımadası'nı boydan boya kesen yolların düğüm noktasında bulunması ve aynı zamanda bu yolları işlek deniz ulaşımına bağlayan güvenli bir liman olması şehrin önemini artırmaktadır. Söz konusu yollardan biri, Vardar Vadisini takip ederek, kuzeye doğru uzanır ve geçilmesi kolay bir eşiği aşarak, kuzey yönünde devam edip Morova Vadisi üzerinden Orta Tuna Ovalarına (Macaristan Ovası) gider. Diğer bir yol ise Adriyatik Denizi kıyısında, Draç'tan başlayarak Makedonya Gölleri havzasından Selanik'e gelir ve doğuya doğru devam ederek, boğazlar bölgesine ulaşır.²

M.Ö. IV. yüzyıl başlarında kurulan ve süratle gelişerek Makedonya'nın en önemli şehri ve limanı hâline gelen Selanik şehri, ilk defa 1380 yılında Osmanlı Türklerinin eline geçti. Sonra tekrar Bizans İmparatorluğunun topraklarına katılan şehir, bir müddet Venediklilerin elinde kaldı. 1430 yılında Osmanlı Padişahı II. Murat şehri savaşıyla geri aldı. Şehre Yenice-i Vardar'dan gelen Türkler iskan edildi. Selanik'in imarı için harekete geçen Osmanlı idaresi zamanında şehrin muhtelif yerlerine cami, hamam ve diğer binalar yapıldı. Şehir Türk idaresinin ilk devirlerinde Müslüman ve Hıristiyanlardan ibaret iken 1492'den sonra İspanya, Portekiz, Almanya ve diğer bazı ülkelerden gelen Yahudilerle nüfus yapısı önemli ölçüde değişti ve Yahudiler şehrin en fazla nüfusa sahip dini grubu oldu.³

Şehre ilk gelenlerin önce cemaatler hâlinde teşkilatlandıkları daha sonra bu cemaatlerin mahallelere dönüştüğü arşiv kayıtlarından anlaşılmaktadır. Müslüman mahalleleri başka Osmanlı şehirlerinde olduğu gibi bir cami veya imarethane etrafında kurulmuş ve ilk yerleşen Müslüman cemaatler, adlarını devam ettikleri cami veya mescitlerden almıştır. Hıristiyanlar şehrin yerli ahalisi oldukları için ilk tahrirlerden itibaren mahalleler hâlinde kaydedilmişlerdir. Yahudiler ise geldikleri ülkenin adını taşıyan cemaat veya taifeler hâlinde yazılmışlardır.

Müslüman nüfusun meslekleri önemli bir nisbette belirtildiği hâlde, Hıristiyan ve Yahudilerin meslekleri bazı istisnalar dışında gösterilmemiştir. Bunun sebebi olarak şehrin yerlisi olan Hıristiyanlar ile sonradan gelen Yahudilerin birbirlerini eskiden beri tanıyan kimseler olabileceği, ancak Müslümanların ise değişik yerlerden gelmiş olmalarından dolayı pek tanınmadığı,

1 <http://tr.wikipedia.org/wiki/Selanik>.

2 M. Tayip Gökbiçin; Selanik Mad., IA., s. 337-349.

3 Ayhan Pala; XV ve XVI Yüzyıllarda Selanik Şehri (Basılmamış Doktora Tezi A.Ü Sos. Bil. Ens. 1991) s. 61.

bundan dolayı tanıtıcı olacağı düşüncesiyle meslekleri ile birlikte yazıldığı görüşü öne sürülmüştür.

Şehrin nüfusunun veba salgınları ile büyük darbe yediği ve bundan fazla Müslümanlar ve Hıristiyanların zarar gördüğü anlaşılmaktadır. Yahudiler yeni gelen cemaatlerle bu nüfus kaybını telafi etmiş ve şehrin nüfusunu en fazla arttıran dini grubu olmuştur. Ayrıca, Yahudiler şehrin iktisadi bakımdan canlanmasına da yardım etmiş, dokuma sanayini büyük ölçüde ellerinde bulundurmıştır. Bu devrede şehrin gayrimüslim nüfusunda önce tedricen, XVI. yüzyılda ise süratle İslamlaşma görülmüştür. Şehrin mesleklerine ait listenin zengin olması bu dönemde ekonomik faaliyet olarak çeşitliliğe işaret etmektedir. Tuzun şehrin en ciddi gelir kaynağı olduğu, dokuma ve deri sanayilerinin çok geliştiği görülmektedir.⁴ Canlı bir ticaret merkezi olan Selanik'in işlek bir limana sahip olduğu da bilinmektedir.

Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra, Selanik ticaret ve kültür alanında büyük bir gelişme gösterdi. Batı'dan gelen fikir akımlarına olduğu gibi, Balkanlarda yaşayan kavimlerin tahrik ve propagandalarına karşı da açıldı. Yunanistan bağımsızlığını kazandıktan sonra, Selanik taraflarına da tahrikçiler göndererek Osmanlı Devleti aleyhinde isyanlar çıkarmaya çalışıyordu. Şehrin ticari faaliyeti arttıkça şehirdeki yabancıların ve Avrupa devletlerine ait konsoloslukların sayıları da çoğalmaktaydı. 1856'da kurulan Osmanlı Bankası'nın ilk şubelerinden biri de Selanik'te açılmıştır.⁵ Bu bankanın tavasutuyla 1872'de hazine eshamı çıkarıldığı zaman, bilhassa Selanik Vilayeti gelirleri karşılık gösterilmiştir. 1865'te ilk vilayetler kanunu çıkarılınca, Selanik Vilayeti, Selanik Sancağı ile Tırhala, Siroz, Drama Sancaklarına ayrılmıştır.

II. Abdülhamid devrinde Selanik, İmparatorluğun diğer yerlerine kıyasla, pek çok açıdan daha ciddi bir gelişme kaydetti. 1871'de Selanik'ten Vardar Vadisi boyunca demiryolu döşenmesine başlandı ve 1888'de bu hat Üsküp'e bağlandı. 1894'te de Manastır'a kadar uzatıldı. 1897-1903 yılları arasında yeni liman tesisleri yapıldı. 1885'te yapılan bir tahrirde Selanik Vilayeti'nin (Siroz ve Drama Sancakları dâhil) genel nüfusu 1 milyona yaklaştı. Bu nüfusun 494,656'sı Müslüman, 243,991'i Rum, 222,316'sı Bulgar ve 37,174'ü Yahudi'ydi ki, Müslümanlar nüfusun %51'ini, Rumlar %23'ünü, Bulgarlar ise %22'sini teşkil ediyordu.⁶

1881-82-1893 Osmanlı Genel Nüfus Sayımına Göre Selanik'in Nüfus

4 Ayhan Pala; a.g.t., s. 62.

5 Enver Ziya Karal; *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1956. c.VII s. 98.

6 *Selanik Vilayet Salnamesi*, 10. Tab., 1307(1889-1890). M. Tayip Gökbilgin; aynı eser.

Gazi

Akademik
Bakış

141

Cilt 1, Sayı 2
Yaz 2008

Yapısı:

Selanik Vilayeti, Selanik Sancağı, Selanik Merkez Kaza:

Müslümanlar		Rumlar		Ermeniler		Bulgarlar		Katolikler	
K	E	K	E	K	E	K	E	K	E
14.303	15.186	17.815	19.170	61	88	279	838	230	241

Toplam, Selanik Sancak:

Müslümanlar		Rumlar		Ermeniler		Bulgarlar		Katolikler	
K	E	K	E	K	E	K	E	K	E
108,815	116.423	89.113	103,331	65	92	44,066	51,741	1129	1182

	K	E
Yahudiler	17.759	18.065
Protestanlar	335	367
Latinler	45	49
<u>Monofiztler</u> (Süryaniler)	7767	8622
<u>Gayrimüslüm</u> (Çingeneler)	82	81
Yabancılar	490	710
Toplam	261.437	291.544
Genel Toplam	552.981 ¹	

1870-1894 yılları arasında meydana gelen yangınların şehrin gelişmesine engel olduğu da bir gerçektir. Makedonya meselesi, 1897 Türk-Yunan Savaşı'ndan sonra, daha karışık bir hâl aldı. Bulgarların Selanik'e el atması neticesinde 1902-1903 yıllarında meydana getirilen teşkilat vasıtası ile çeşitli isyan ve ihtilaller yaşandı. Selanik'te suikastlar yapıldı ve artık Makedonya meselesi Avrupa meseleleri arasına girdi.⁷ Kısacası Makedonya meselesi II. Abdülhamid'in son yıllarına kadar bütün vehametini muhafaza etti.

Memlekette hürriyeti ve meşrutiyeti hâkim kılmak arzusu ile kurulan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ileri gelenlerinin merkezi Selanik'ti. Bu cemiyet mensupları ordu içerisinde hızla çoğalıyordu ve bilhassa Kol Ağası Mustafa Kemal'in büyük hizmet ve faaliyetleri olmuştu. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Selanik Merkezi 24 Temmuz 1908'de II. Abdülhamid'e bir telgraf çekerek, Kanun-i Esasi'yi yürürlüğe koymasını istedi.⁸ Selanik bundan sonrada Balkan Harplerinin sonuna kadar, Türk aydınlarının ve heyecanlı gençlerinin belli başlı merkezi oldu. 1910'da Genç Kalemler Mecmuası yayınlanmaya başladı;

7 Enver Ziya Karal; *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1956. c.VII s. 98-101.

8 Ali Cevat; *II. Meşrutiyet'in İlanı ve 31 Mart Hadisesi* (Yayına Hazırlayan F. Reşit UNAT) T.T.K Ankara 1985. Sina Akşin; *31 Mart Olayı*, Ankara 1970.

bir sene sonra da Ziya Gökalp'in başında bulunduğu Yeni Felsefe Mecmuası adlı dergi memlekette yeni fikirler, yeni bir zihniyet aşılama çalıştı. Selanik özellikle İttihat ve Terakki mensupları tarafından "Kabe-i Hürriyet, Mehd-i Hürriyet" sayıldı.⁹

Bilindiği gibi I. Balkan Harbi 8 Ekim 1912'de başlamış, 30 Mayıs 1913'te Osmanlı Devleti'nin mağlubiyeti ile sona ermiştir. Osmanlı Devleti bu savaşta her alanda hazırlıksız girdiği için dört yeni ve küçük devletin, büyük Osmanlı Devleti'ne karşı ittifak kurarak başkaldırmaları şaşılacak başarılar elde etmiş, kısa sürede beklenmedik sonuçlar doğurmuştur. Bu mağlubiyetten sonra Osmanlı Devleti Edirne'nin batısında bulunan bütün Rumeli topraklarını kaybetmiştir.

Osmanlı Devleti, Balkan Savaşı'nda Bulgarlara karşı Doğu Ordusu; Sırlara, Yunanlılara ve Karadağlılara karşı Batı Ordusu olmak üzere iki ordu oluşturdu. Netice olarak, Balkan Harbi sırasında Osmanlı kuvvetlerinin en zayıf cephesi Yunan (Güney) Cephesi oldu. Yunanistan, Balkan İttifakı Devletleri içinde savaşa en son katılan devlet olup 18 Ekim 1918'de Osmanlı Devleti'ne harp ilan etti.¹⁰ Osmanlı Devleti, siyasi yalnızlık içinde ve elverişsiz şartlar altında Yunanistan'la da savaşa girmiş oldu.

Osmanlı Devleti'nin bu kötü durumundan ilk yararlanan Arnavutluk olmuştur. Zaten öteden beri isyan hâlinde bulunan Arnavutluk, 26 Kasım 1912'de bağımsızlığını ilan etti.¹¹ Yunanlılar bir yandan Selanik'i ele geçirirken öte yandan Ege Adaları'ndan Bozcaada, Limni, Semendirek ve Taşoz adalarını işgal etti.¹²

Böylece 550 yıl süren bir hâkimiyetten sonra, bütün Rumeli terk edildi ve milyonlarca Türk, Anadolu'ya geri dönmek için yollara düştü. Balkan Devletlerinin bağımsızlık hareketleri ve isyanları sırasında da çeşitli çileler çekeerek zulümlere uğrayan Balkan Türklerinin bu göçü, ara ara günümüze kadar sürmüştür.¹³

Bu sırada Selanik'te sürgün hayatı yaşayan II. Abdülhamid, düşmanın ilerlemesi karşısında Selanik'in tehlikeye düşmesi üzerine 1 Kasım 1912'de İstanbul'a nakledildi. Kendisine gazete verilmediği için Balkan Savaşı'nın çıktığından haberi dahi olmayan eski padişah Balkan ittifakına ve Bab-ı Ali'nin

9 Sina Akşin; *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İstanbul 1987.

10 Rifat Uçarol; *Siyasi Tarih*, İstanbul, 1985. s. 364-367.

11 Aziz Büyüktuğrul, *Balkan Harbi Tarihi, Osmanlı Deniz Harekatı*, K.K.K İstanbul 1965.

12 ATASE Arşivi; No.1/216. Dlp.15, G.9/120. A. s. 327.

13 Rifat Uçarol; a.g.e s. 367-368.

böyle bir ittifaktan haberdar olmamasına hayret ederek kiliseler meselesini sordu. Halledildiğini öğrenince de ittifakı tabii karşıladı.¹⁴

Yunan ordusu, Alasonya Dışkata, Kırkgeçit, Lazarat ve Yenice-Vardar muharebelerini kazanarak, Selanik'in anahtarını ele geçirmişti.¹⁵ Özellikle Yenice-Vardar mağlubiyetinden sonra, Türk birlikleri çözülmüş ve geri çekilme harekâtı kısa sürede düzensizliğe dönüşmüştü. Bundan sonra Selanik'teki Türk ordusu tarafından alınan hiçbir savunma tedbiri bir netice vermedi. Muharebe alanından uzaklaşan Türk birlikleri, birbirine karışmış; emir, nizam dinlemeyen bir kalabalık hâlinde Selanik'e doğru çekilmeye başlamıştı. Savaş bölgesinden daha önce kaçan Türk halkından, çoğu kadın ve çocuk olmak üzere, yüzlerce insanın donmuş cesetleri, yollar üzerinde, hendeklerde yığılmış kalmıştı.

Cephane sandıklarını, askeri eşya ve teçhizatı yollarda bırakan, subaylarının eşyasını yağma eden mekkareciler, araba sürücüleri, toplarını geride bırakan top arabacıları, koşum kesmek suretiyle atlarına binerek kaçmışlardı. Bunlar arasında, Mürettep 8. Kolordu karargâhı da bulunuyordu. Kolordu komutanı, bu korkunç çözümlüğü önlemek için bir birlik komutanını görevlendirdi ve görevli komutan, çözülmeyi önlemek için askerleri durdurmaya gayret gösterdiyse de çabaları sonuç vermedi. Dur emrini dinlemeyen askerler geri çekilmeye aynı hızla devam etti. Bunun üzerine görevli komutanın emriyle havaya ateş açılması yeni bir facianın doğmasına neden oldu. Bozguncu erler silah seslerini duyduktan sonra subay ve erleri hedef alarak ateşe başladılar. Bir anda muharebe hâline dönüşen karşılıklı ateşler, karışıklığı daha da artırdı.

Kötü hava şartlarından dolayı bir bataklık hâline gelmiş olan tarlalara, sularla dolmuş hendeklere koşarak ölümden kurtulmaya çalışanların çılgınlıkları, yaralananların iniltileri, ölenlerin meydana getirdiği yığınlar, mevcut faciayı çok daha korkunç bir hâle getirdi.¹⁶

Bu şartlar altında Mentешeli ve Demiryolu köprüleri 3 Kasım 1912 günü geçildi. Yenice ve Karaazmak yenilgisiyle çok kritik duruma düşen Türk kuvvetleri Yunan ordusu tarafından hemen ve aralıksız bir şekilde takip edilseydi, Vardar kıyısında tamamen yok edilebilirdi. Ancak, düşman ordusunda, bunu yapacak kabiliyette komutan ve icra heyetinin olmaması bu bölgedeki Türk kuvvetlerini imhadan kurtarmıştır.¹⁷

14 Ali Fuat Türkgeldi; *Görüp İşittiklerim*, Ankara, 1943 s. 57-75.

15 ATASE Arşivi; No.6/7520. Kls.668. D.H-1.Fih.1-60.

16 ATESE Arşivi; no.6/12600 Kls.697, Dos.4. Fih.1-7-13.

17 ATESE Arşivi; no.6/9025, Kls.702, Dos.1.Fih.1-9.

Diğer taraftan 5 Kasım 1912'de Pirlepe'yi işgal eden Sırp, bir piyade birliğiyle Vardar boyundan Selanik'e doğru ilerlerken, Yenice'de mağlup olan Osmanlı kuvvetlerinin kuzeye doğru çekilmelerine engel olmuş, onları geri püskürtmüştür.

Bulgarlar da General Teodorof komutasında kuzey ve kuzey-doğudan ilerlemekteydi. Süvariler 4 Kasım 1912'de Yunan süvarileriyle birleşti. Kassandra Boğazı'nda karaya çıkartılmış olan Yunan kuvveti, Büyük Karaburun ve Küçük Karaburun kalelerini arkadan tehdit ediyor ve Selanik üzerine yürüyordu.¹⁸

Selanik her gün daha da artan asker kaçağı ve göçmenlerle önüne geçilemeyen kargaşa içindeydi. Vali ve bölge komutanı, birbirlerini suçlamakla, durumu daha da kötüleştiriyorlardı. 5 Kasım 1912'de, Beyaz Kule'deki Ordu Müfettişliği binasında, Ustruma Kolordusu Komutanı'nın başkanlık ettiği bir askeri kurul toplandı. Şehrin ileri gelenlerinden seçilmiş bazı şahıslar da bu toplantıya çağırıldı. Bu toplantı, Selanik Valiliği'nden Ustruma Kolordu Komutanı'na gönderilen bir istek yazısından dolayı yapılmıştı. Şehirdeki komutanlar Vali'nin de katılımıyla mevcut durumu tartıştılar. Askerin dağıldığına dair 8. Kolordu Komutanı'nın Valiliğe gönderdiği bilginin ışığında, Langaza doğrultusunda çekilmek ve Serez'deki kuvvetle birleşmek esasına dayanan bir karar tutanağı düzenledi. Bu tutanakta özetle şöyle denilmektedir: "Her tarafı düşmanla çevrilmiş olan bu şehrin, tahrip edilmesini halk istememekte ve vilayetin de katılımıyla, şehrin savunulması imkânı kalmadığından, yalnız iç güvenlik için polis ve jandarma ve hastaları hastane kurullarıyla bırakarak şehrin boşaltılmasına, mevcut kuvvetlerle Langaza istikametine çekilmeye karar verilmiştir".¹⁹

Ustruma Kolordu Komutanı: Mirliva Ali Nadir

Selanik Redif Tümen Komutanı: Mirlive Muhittin

Menzil Genel Müfettişi: Mirliva Hasan Tahsin

Selanik Genel Komutanı: Mirliva Şefik

Selanik'teki Türk kuvvetlerinin durumu da pek iyi değildi. Birlikler, yiyecek, giyecek, cephane sıkıntısı çekiyordu. Depolarda, vagonlarda yeterli yiyecek maddeleri beklerken mevziilerde çarpışan erler aç ve çıplaktı. Bunun sebebini ilgililerin ihtiras peşinde olmalarına bağlamak mümkündü.

Makedonya'nın en önemli bir şehri ve limanı olan Selanik'in çevresindeki savunma çalışmaları, halkın ve yabancı devlet misyonlarının olumsuz

18 Fevzi Çakmak (Mareşal); *Garbı Rumeli'nin Suret-i Ziya-ı ve Balkan Harbinde Garp Cephesi Hakkında Konferanslar*, Erkan-ı Harbiye Mektebi Matbaası, İstanbul 1927, s. 265.

19 ATESE Arşivi; no.6/9344, Kls.707.Dos.1Fih.1-40.

baskılarına rağmen mevcut kuvvetlerle tamamlandı. Yabancı devlet misyonları, uygun şartlarla ordunun, Yunan ordusuna teslim imkânının bulunduğu ve bu hususta aracı olacaklarını Mürettep 8: Kolordu Komutanlığı'na telkin ettiler.²⁰

Bu esnada, düşmanın bir kısım birliklerinin ilerlediği bildirilirken, Türk birlikleri de mevzilere yerleştirilmemiş, emir gereği istirahata çekilmişti.²¹

Yunan Ordusu Komutanlığı, Bulgarların Serez, Sırpaların Manastır doğrultusunda ilerlediklerini, bu sırada haber almıştı. Bulgarların, Yunan Ordusundan önce Selanik'e girmelerinden endişe eden Yunan Başkomutanlığı telaşlanmış, bundan dolayı, ordusuna kısa zamanda Selanik'i almasını emretmişti.²²

İki tarafın da aldığı düzen, hareketin tabii gelişmesi kabul ediliyordu. Baskına uğramamak için tümen komutanları birliklerine emir verdiler. Bu emre göre birlikler bir defa daha incelendi, eksikliklerin imkân ölçüsünde giderilmesine çalışıldı ve cephane ikmali yapıldı.

Ne var ki, bu hazırlıklar yapılırken, 7 Kasım 1912'de Kolordu'dan tümenlere bir emir gelmişti. Yayınlanmış olan gizli emirde "Mevcut durum dolayısıyla Yunan karargâhına temsilciler gönderildiği, bunların mütareke müzakerelerine başlamak üzere oldukları, bundan dolayı, Yunanlılar sokulup, muharebeye sebebiyet vermedikçe Türk birliklerince ateş açılmaması" isteniyordu.²³

Bu emirden, teslim olma kararının kolordu tarafından benimsenmesi daha önceden kararlaştırılmış olduğu hâlde, ancak bugün açıklandığını görüyoruz.

Selanik'in teslimi ile ilgili görüşmeler 7 Kasım 1912'de başladı. Bu görüşmeler için, Selanik Merkez Komutanı Şefik Bey'in de içinde bulunduğu büyük devlet konsoloslarından kurulu bir heyet, Topçular'daki Yunan Komutanlık karargâhına gönderildi. Selanik'teki Türk kuvvetlerinin teslim olması kabul ediliyor, yalnız, kendi komutanlarının emrinde olmak üzere Karaburun'da yerleşmelerine izin verilmesi isteniyordu.

Yunan Ordu Komutanlığı'nca, bu teklif reddedildi. Onlara göre, Türk Ordusu mensuplarına savaş esiri muamelesi yapılacak, ancak subayların kıyılarını taşımalarına müsaade edilecekti. Ayrıca masrafı Osmanlı Devleti'ne

20 ATESE Arşivi; no.6/9344, Kls.707. Dos.3 Fih.1-2.

21 ATESE Arşivi; no.6/12600, Kls. 697. Dos.4. Fih.1-28-29.

22 ATESE Arşivi; no.7/8970, Kls.701. Dos.H-1. Fih.1-82.

23 ATESE Arşivi; no.6/12600, Kls.697. Dos.4. Fih.1-31.

ait olmak üzere, askerler, Yunan gemileriyle Anadolu kıyılarına nakledilebilecekti.

Bu şartlar üzerinde durularak, alınacak kararın bildirilmesi için Türk heyetine, 8 Kasım 1912 gününe kadar zaman verildi.²⁴ Yunan Komutanlığı acele ediyordu, çünkü 6 Kasım 1912'de Bulgarlar Serez'i almış ve Selanik'e doğru ileri harekate devam ediyordu. Bunu öğrenen Yunanlılar kendi açılarından acele etmekte haklıydı. Zaten her taraftan kuşatılmış, yenilgiyi ve teslim olmayı kabul etmiş olan Türk Ordusu Komutanı'nın bütün şartları kabul edeceği de belli olmuştu, bundan dolayı Bulgar ve Sırp kuvvetlerinden önce Makedonya'nın başkenti Selanik'e sahip olmak için Yunanlıların acele taarruz etmeleri gerekiyordu.

Ordunun morali bozulmuş, Selanik'teki Müslüman ve Musevi sakinlerinin cesareti de kırılmıştı. Bu konuda Berliner Tageblatt'ın muhabiri şunları yazıyordu:

"Kalabalık asker ve kaçak kabileleri hazin, acınacak bir durumda şehre hücum ediyor, Türk ordusu şehrin sokakları önünde düşmanı bekliyor, fakat erler arasında ancak birkaç subay bulunuyor: büyük kısmı bırakıp gitmiş, lime lime elbiseler giymiş, tam bir moral çöküntüsü içinde bulunan kaçak askerlerin ardı arkası kesilmeyen geçişi, Napolyon'un Rusya ricatını andırıyor, her tarafta cesetler ve at leşleri var. Dün elli kaçak, açlık ve soğukluktan öldüler. Şehrin durumu pek yürekler acısı. Askerlerden başka Makedonya'dan kaçan elli bin muhacir, aileleriyle beraber sokaklara dolmuşlar. İnsan bu sefalet kabilelerini seyrederken korkunç bir izlenim ediniyor."²⁵

Neticede 8 Kasım 1912'de bir antlaşmaya varıldı. Yunan Tesalya Ordusu Komutanı Veliht Konstantin, Yunanistan Başbakanı Venazilos'a bir telgraf çekerek durumu bildirdi.²⁶

8 Kasım 1912'de Selanik'te toplanmış olan Yunan ve Türk ordularının temsilcileri arasında yapılan görüşmeler sonunda, kabul edilerek imzalanan protokol ile; Selanik'in ve Türk birliklerinin düşmana şu şartlarla teslim edileceği kabul edilmişti.²⁷

1. Osmanlı askerlerinin silahları, kendileri tarafından toplanacak ve bir depoya konularak, Yunan ordusunun sorumluluğu altında korunacaktır. Bununla ilgili olarak bir tutanak düzenlenecektir.

24 ATESE Arşivi; No:1/216, Dlp.15, G.9-120. s. 196-197.

25 Aram Andonyan; *Balkan Harbi Tarihi*, (Türkçesi Zaven Biberyan) İstanbul 1913 s. 408.

26 ATESE Arşivi; No:6/7520, Kls.668. Dos.H-1. Fih.1-53.

27 ATESE Arşivi; No:6/7630, Kls.669. Dos.H-3. Fih.1-3.

2. Osmanlı askerleri kısmen Karaburun, kısmen Topçular kışlasında yerleştirilecek, bunarın iaşesi, Selanik yönetiminin bütçesinden ve belediyenin ek yardımından sağlanacaktır.

3. Selanik şehri, barış antlaşması yapıncaya kadar Yunan Ordusu'na teslim edilecektir.

4. Gerek Tahsin Paşa, gerek kurmay heyeti, bütün Osmanlı askeri; tarafsız bir bölgede oturtulacaklardır. Ancak ailelerinin yanına dönmek istedikleri zaman, artık savaşa katılmamaya yemin etmek şartıyla, rahat bir şekilde yerlerine gönderileceklerdir.

5. Jandarma ve polisler silahlarını taşıyabileceklerdir.

6. Karaburun silahları alınmış Osmanlı askerlerinin oturma yeri olacaktır. Karaburun'un topları ve mühimmatı, Osmanlı askerleri tarafından, işe yaramaz hâle getirilecek ve Yunan Ordusu'na teslim edilecektir.

7. Birinci maddenin muhtevası, 9 Kasım 1912 Cumartesi gününden itibaren iki gün içinde uygulanacaktır.

8. Bu durum barışın imzasına kadar geçerli olacaktır.

9. Osmanlı Jandarmaları ve polis memurları yeni karara kadar vazifelerine devam edecektir.

10. Osmanlı subayları kılıçlarını muhafaza edecektir.

11. Osmanlı erleri, Osmanlı subayları tarafından terhis edilecektir.

12. Osmanlı subayları da, erleri de savaş esiri sayılmayacaktır.

13. Validen en küçük rütbeli memura varıncaya kadar, Osmanlı görevlileri serbest kalacaktır.

14. Mahalli adetlere, halkın dinlerine hürmet edilmesi için kesin emir verilecektir. Bütün dinlere mensup mahkemeler, görevlerine devam edecektir.

15. Yeni bir emre kadar, gümrük idaresi eskisi gibi faaliyetine devam edecektir. Keza, Düyun-u umumiye ve tütün inhisar idareleri de aynen kalacaktır.

16. Bu şartlar Yunan Hükümeti'nin sorumluluk ve garantisi altında uygulanacaktır.²⁸

Selanik: 8 Kasım 1912

Yunan Prensini Delegeleri

Osmanlı Ordusu Komutanı

V. Dusmanis, Jön Metaksas

Hasan Tahsin

Fakat bu şartlardan çoğu kâğıt üzerinde kaldı. Özellikle Müslümanların ve Musevilerin ne canı ne de malı korundu. Yunan askerleri 9 Kasım 1912'de savaştan galip olarak Selanik'e girdiler. 470 yıllık Osmanlı hâkimiyetinden sonra ilk defa bir Yunan ordusu, tarihi Türk şehri olan Selanik'e girdi.²⁹ Yunan ordusunun şehre gireceği duyulduktan sonra şehir, Rumlar ve diğer azınlıklar tarafından baştanbaşa Yunan bayraklarıyla donatıldı. Rum kızları balkonlarından şehre giren askerleri çiçekler atarak karşıladı. Bunlar arasında, Türklerin daima en sadık tebaaları olarak bildikleri Yahudilerden de yüzlercesi vardı.³⁰

Türkler ve Müslümanlar ise evlerine kapanmış, olup bitenler hakkında hiçbir fikir yürütememiştir. Bu esnada şehrin içinde nizam ve asayişini Türk polisleri temin etmiştir. Yunan Veliahı Konstantin şehre girer girmez bir bildiri yayınlamış ve Adalet Bakanı Raktivan'ı Selanik'e vali olarak tayin etmiştir.

Selanik'in teslim şartları unutulmuş ve şehirde Türk katliamı başlamıştır. Bunlara Yunan makamları seyirci kalmış, birçok İttihat ve Terakki Partisi mensubu tutuklanmıştır. Partinin kurucularından Dr. Nazım Bey de tutuklananlar arasında yer almıştır.

O günlerde yapılan taşkınlıklar galipler için bir yüz karası olmuştur. Kölnische Zeitung muhabiri şöyle yazıyor:

"Selanik'teki Ayasofya Camii üzerinde hac yükseliyor yeniden. Yeni Fatihler hacı diktiler. Ama hani nerde Hıristiyanlık ve insanlık belirtileri?... Hac, merhametin sembolüdür, ama Rumlar kanla lekelediler onu. Talan, katliam, ırza geçme, korkunç oranlara yükseldi. Çeteler civar köylerdeki Müslümanlara yapmadıklarını koymadılar. Çok sayıda muhacir açlıktan yada süngüyle öldü. Yunanlıların beslemeyi taahhüt ettikleri silahtan tecrit edilmiş Osmanlı askerlerinden çoğu keza açlıktan öldü."³¹

Şehrin tesliminin ardından Selanik'teki birçok camii de kiliseye çevrilmiştir.³² Türk askerlerinin çilesi bitmemiş, teslim şartlarına rağmen, nakilleri sırasında, sadece Yunan askerlerinden değil, Rum halkı tarafından da hakarete ve şiddete maruz bırakılmışlardır.

Diğer taraftan Türk Ordusu'nun yerleşmesi ve silahlarının teslimi işlemleri düzensizlik içinde yürütülmekteydi. Birlikler ellerindeki silahları rasgele şuraya buraya atmaktaydı. Özellikle Rumeli erlerinin terhis edileceğine dair

29 Halil İnalçık; Murat II. mad., I. A., s. 604.

30 Aram Andonyan; Balkan Harbi Tarihi, (Türkçesi Zaven Biberyan) İstanbul 1913 s. 403.

31 Aram Andonyan; *Balkan Harbi Tarihi*, (Türkçesi Zaven Biberyan) İstanbul 1913 s. 400.

32 Bu camilerin başlıcaları: Ayasofya, Kasımiye, Eski Camii, Hortacı Sultan, İsmail Paşa, İki Şerefeli ve Sultan Murat Camileridir.

emrin duyurulmasıyla silahını bırakan redif ve ikmal erleri, memleketlerine kaçmaya başladı. Bu firar hadisesi diğer erlere de bulaştı. Ne acıdır ki, sorumlu komutanlar ve subayların çoğu görevlerini bırakıp Selanik'e dağılmış, kalanlar ise ümitsizliğe kapılmış insanlar hâline gelmişlerdi. Bu kötü durum, üst kademedeki komutanlarda da mevcuttu.³³

10 Kasım 1912 günü Yunan Tesalya Ordusu ve Bulgar prenslerinin komuta ettiği iki Bulgar taburu şehre girdi. Bu iki taburun Yunanlılardan müsaade alarak girmesinden faydalanan Bulgar Tümen Komutanı, gece vakti bütün tümenini şehre soktu ve en iyi yerleri işgal ettirdi. Doyran yönünde ilerlemekte olan Sırp birliği ise komitacılarla birlikte, 11 Kasım 1912 günü Selanik'e girdi.³⁴

Aynı gün Yunan Kralı Iorj (Yorgi) Selanik İstasyonu'nda büyük bir törenle karşılandı. Bu sıralarda, bir Bulgar alayının, şehrin ana caddelerinde, merasim geçişi yaptığı görülmekteydi. Bu durum, Yunanlılarla Bulgarlar arasındaki tarihi uyuşmazlığın ilk işaretiydi.

Selanik'te, düşmana teslim olan Türk askerinin toplamı 25.000 er, 1.000 subaydı. Ayrıca 15.000 er de şehit olmuş veya firar etmişti. Cephane olarak da 70 top, top mermileri (denize döküldüğünden dolayı) sayılamamıştır, 30 makineli tüfek, 70.000 piyade tüfeği, 4.160.000 piyade tüfek mermisi ve 1200 kadar çeşitli hayvan düşmana teslim edildi.³⁵

Bu kuvvetin düşmana teslim edilmesiyle Osmanlı Garp Ordusu, gücünden büyük bir kısmını kaybetmiş, Selanik'teki lojistik destek kurumlarından ve Makedonya'nın zengin kaynaklarından mahrum kalmıştır. Tarihi Türk şehri Selanik'in kurşun atılmadan düşmana teslim edilmesi, Türk Ordusu'nun şerefli geçmişine ve Türk tarihinin büyüklüğüne sürülen bir kara leke ve komutaya da kötü bir örnektir.

Selanik'in düşmesi ve işgalinin tamamlanmasından sonra, Yunanlılar iki problem ile karşı karşıya kalmıştı. Bunlardan birincisi esir olan Türk askerleri, ikincisi ise Türk subay ve erlerinin güvenliği idi. Esirleri eski Yunanistan'a götürmekle bir dereceye kadar güvenliği sağlamışlardı. Fakat Bulgarları bu şehirden uzaklaştırmak kolay olmayacaktı. Çünkü Bulgarlar için Makedonya, hayati önemi olan bir bölge, Selanik ise, Akdeniz'e ve dolayısıyla dünya denizlerine açılan önemli bir liman idi. Bu amaçlar için Selanik'e girmiş olan bir kuvveti buradan çıkarmak oldukça zordu. Üstelik de Makedonya'ya tahsis edil-

33 ATESE Arşivi; No:6/12600, Dos.4. Fih.1-42-46.

34 a.g.e.

35 ATESE Arşivi; No:6/12600, Kls.697. Dos.4 Fih.1-59-61; ATESE Arşivi; No:5/8845. Kls.693. Dos.4. Fih.1-4; ATESE Arşivi; No:1/216, Dlp.15, G.9/120, s. 205.

miş olan Bulgar ordusunun görevi de adı geçen bölgede Bulgar hâkimiyetini gerçekleştirmektir. Özellikle Bulgarlar, 1878'de imzalanan Ayastefanos (Yeşilköy) Antlaşması'ndaki hayali "Büyük Bulgaristan"ı bu defa yaratmak için ellerine büyük bir fırsat geçirmişti.

Ancak Bulgar Ordusu'nun Çatalca'da, Türk Ordusu karşısında düştüğü kritik durum, koleranın büyük tahribatıyla uğranılan sarsıntı, ikmal ve ulaştırma görevlerinin aksaması, Bulgar Başkomutanı'nı telaşlandırmıştı. Bulgar Şark Ordusu'nun takviyesi için, Selanik'e sahip olma ihtirası ikinci plana atıldı ve 7. Rila Tümeni'nin Selanik'ten Dedeağaç'a nakline karar verildi. Yunanlılar, kendiliğinden ortaya çıkan bu büyük şanstı faydalanmak için, burada bulunan Bulgar kuvvetinin Dedeağaç'a nakli için gerekli olan vapurları hızlı bir şekilde temin ettiler ve taşıma işlemleri 20 Kasım 1912 günü başladı.³⁶

Bulgar kuvvetlerinin ayrılışı sebebiyle Selanik'te büyük bir tören yapıldı. Görünüşte dostluk ve sevgi gösterisi olarak yapılan bu tören, aslında Yunan emelleri üstüne çökmüş kâbusun kalkmasından duyulan sevinci yansıtıyordu. Bulgarlar ise Makedonya üzerindeki amaçlarını devam ettiğini belirten bir işaret olarak, bir piyade tugayını Selanik'te bıraktı.

Bulgar tümeninin Selanik'ten ayrılması ile büyük bir korkudan kurtulan Yunan Başkomutanlığı, bundan sonra serbest kalacak tümenlerine yeni görevler planlayıp verebilecekti.

Balkan Harbi sırasında Selanik, Osmanlı'nın Batı Cephesinde bulunuyordu. Sırpların ve Yunanlıların taarruzu neticesinde Selanik şehri, 9 Kasım 1912'de teslim oldu. Bu durum kısmen şehirde yaşayan kozmopolit halkın istekleri, kısmen de Kolordu Kumandanı Hasan Tahsin Paşa'nın gafleti neticesinde gerçekleşmiştir. Selanik 10 Ağustos 1913'te imzalanan Bükreş Antlaşması ile resmen Yunanistan'a bırakıldı.³⁷

1916'da Selanik Demiryolu hattı, Larissa-Atina hattına bağlandı, Yunan Hükümeti 1925'te Selanik'te bir serbest liman bölgesi tesis etti. 1928'deki nüfus sayımında şehrin nüfusu 245bin idi ve bugün Selanik Kuzey Yunanistan Genel Valiliğinin merkezidir.³⁸ Diğer birçok hatıraya ilaveten Atatürk'ün doğduğu evin orada bir müze olarak bulunması Selanik'in Türk tarihindeki yerini günümüzde de hatırlatmakta ve yaşatmaktadır.

36 ATESE Arşivi; No:4/7342.Kls.658.Dos.H-11.Fih.1-39; ATESE Arşivi; No:6/9344. Kls.707. Dos.H-1Fih.1-9-10; ATESE Arşivi; No:6/7630. Kls. 669. Dos. H-2, Fih. 1-5-8.

37 Haluk Ülman; I. Dünya Savaşına Giden Yol (Ve Savaş). A.Ü. s. B.F Yayını No:355 Ankara, 1973 s. 202.

38 M. Tayip Gökbilgin; a.g.e., s. 348.

görsel

Akademik
Bakış

151

Cilt 1, Sayı 2
Yaz 2008

Sonuç

Selanik, Türk tarihinde, kültüründe ve medeniyetinde önemli yeri olan bir şehirdir. Selanik, kendi adını taşıyan körfez kenarında kurulmuş olup, son derece önemli olan coğrafi mevkii, dağlık Balkan yarımadasını boydan boya kesen yolların düğüm noktasında bulunması ve aynı zamanda bu yolları işlek deniz ulaşımına bağlayan güvenli bir liman olması şehrin önemini artırmaktadır.

Selanik şehri ilk olarak 1380 yılında Osmanlı Türklerinin eline geçtiyse de, tekrar Bizans İmparatorluğu'nun topraklarına katılan şehir, bir müddet Venediklilerin elinde kaldıktan sonra, 1430 yılında Osmanlı padişahı II. Murat, şehri fethederek, bir daha elden çıkmamak üzere Türk hakimiyetine aldı. Şehre Yenice-i Vardar'dan gelen Türkler iskan edildi. Selanik'in imarı için harekete geçen Osmanlı idaresi zamanında şehrin muhtelif yerlerine cami, hamam ve diğer binalar yaptırıldı. Şehir Türk idaresinin ilk devirlerinde Müslüman ve Hıristiyanlardan ibaret iken 1492'den sonra İspanya, Portekiz, Almanya ve diğer bazı ülkelerden gelen Yahudilerle nüfus yapısı önemli ölçüde değişti ve Yahudiler şehrin en fazla nüfusa sahip dini grubunu oluşturdu.

Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra, Selanik ticaret ve kültür alanında büyük bir gelişme gösterdi Batı'dan gelen fikir akımlarına olduğu gibi, Balkanlarda yaşayan kavimlerin tahrik ve propagandalarına karşı da açıktı. Yunanistan bağımsızlığını kazandıktan sonra, çalışıyordu. Şehrin ticari faaliyeti arttıkça şehirdeki yabancıların ve Avrupa devletlerine ait konsoloslukların sayıları da çoğalmaktaydı. 1856'da kurulan Osmanlı Bankası'nın ilk şubelerinden biri de Selanik'te açılmıştır. Bu bankanın tavassutuyla 1872'de hazine eshamı çıkarıldığı zaman, bilhassa Selanik Vilayeti gelirleri karşılık gösterilmiştir. 1865'te ilk vilayetler kanunu çıkarılınca, Selanik Vilayeti, Selanik Sancağı ile Tırhala, Siroz, Drama Sancaklarına ayrılmıştır.

1430 yılından itibaren kalıcı olarak Osmanlı egemenliğine geçen Selanik şehri, 8 Kasım 1912'de, burada toplanmış olan Yunan ve Türk ordularının temsilcileri arasında yapılan görüşmeler sonunda, imzalanan protokol ile, Yunanlılara teslim edilmiştir. Selanik, Türk-İslam kültür ve medeniyetine ait birçok eserin yanında Mustafa Kemal'in doğduğu evin, orada bir müze olarak bulunması, bu şehrin Türk tarihindeki yerini ve önemini günümüzde de hatırlatmakta ve yaşatmaktadır.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

- ATASE Arşivi, No.1/216.Dlp.15, G.9/120. A. S.327
ATASE Arşivi, no 6/12600 Kls.697, Dos. 4. Fih. 1-7-13
ATASE Arşivi, no.6/12600, Kls. 697. Dos.4.Fih.1-28-29
ATASE Arşivi,no. 6/12600, Kls. 697. Dos. 4. Fih. 1-31
ATASE Arşivi,no.6/7520. Kls. 668. D.H-1. Fih. 1-60
ATASE Arşivi, no.6/9025, Kls.702, Dos.1.Fih.1-9
ATASE Arşivi, no.6/9344, Kls. 707. dos.3 Fih. 1-2
ATASE Arşivi,no. 6/9344, Kls.707. Dos 1. Fih.1-40
ATASE Arşivi,no.7/8970, Kls. 701. Dos. H-1. Fih 1-82
ATASE Arşivi,no.1/216, Dlp.15, G.9/120, s.205
ATASE Arşivi,no.1/216. Dlp. 15, G.9-120. s. 196-197
ATASE Arşivi, no.1/216, Dlp.15. G9-120.s.205
ATASE Arşivi,no.4/7342. Kls.658. Dos. H-11. Fih.1-39
ATASE Arşivi,no.5/8845. Kls. 693. Dos. 4. Fih. 1-4
ATASE Arşivi,no.6/12600, Dos.4. Fih.1-42-46
ATASE Arşivi,no.6/12600, Kls.697. Dops.4. Fih. 1-59-61
ATASE Arşivi, no.6/7520, Kls.668. Dos. H-1. Fih.1-53
ATASE Arşivi,no.6/7630. Kls. 669. Dos. H-2, Fih. 1-5-8
ATASE Arşivi, no. 6/7630. , Kls.669. Dos.H-3. Fih. 1-3
ATASE Arşivi,no. 6-9344. kls. 707. Dos. H-1 Fih. 1-9-10

Tetkik Eserler

- AKŞİN, Sina Jön Türkler ve İttihat ve Terakki, İstanbul 1987
AKŞİN, Sina, 31 Mart Olayı Ankara 1970
ANDONYAN, Aram Balkan Harbi Tarihi, (Türkçesi Zaven Biberyan) İstanbul 1913
BÜYÜKTUĞRUL, Aziz, Balkan Harbi Tarihi, Osmanlı Deniz Harekatı, K.K.K. İstanbul 1965
CEVAT, Ali, II. Meşrutiyet'in İlanı ve 31 Mart Hadisesi (Yayına Hazırlayan F.Reşit UNAT) T.T.K. Ankara 1985
ÇAKMAK, Fevzi (Mareşal), Garbı Rumeli'nin Suret-i Ziya-ı ve Balkan Harbinde Garp Cephesi Hakkında Konferanslar, Erkan-ı Harbiye Mektebi Matbaası, İstanbul 1927. s.265
GÖKBİLGİN, M. Tayip, IA. Selanik Maddesi
İNALCIK, Halil, IA. Murat II. Maddesi
KARAL, Enver Ziya, Osmanlı Tarihi, Ankara 1956. c. VII
KARPAT, Kemal H., Osmanlı Nüfusu(1830-1914), Demografik ve Sosyal Özellikleri, Çeviri: Bahar Tırnakçı, Tarih Vakfı Yayınları , İstanbul, 2003
PALA, Ayhan XV. Ve XVI. Yüzyıllarda Selanik Şehri (basılmamış Doktora Tezi

Gazi

Akademik
Bakış

153

Cilt 1, Sayı 2
Yaz 2008

Doç. Dr. Nuri Yavuz

A.Ü. Sos. Bil. Ens. 1991.) Selanik Vilayeti Salnamesi, 10. Tab.,1307(1889-1890)

TÜRKGELDİ, Ali Fuat, Görüp İşittiklerim, Ankara, 1943

UÇAROL, Rifat, Siyasi Tarih, İstanbul, 1985

ÜLMAN, Haluk, I. Dünya Savaşına Giden Yol (ve Savaş) . A.Ü. S.B.F. Yayını no:
355 Ankara, 1973 s.202

(Footnotes)

1 Kemal H. Karpat; *Osmanlı Nüfusu (1830-1914), Demografik ve Sosyal Özellikleri*
(Çeviri: Bahar Tırnakçı). Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 2003. s. 174-175

gss

Akademik
Bakış

154

Cilt 1, Sayı 2
Yaz 2008